

τή συμπεριφορά καί τά ίθη στρωμάτων πού προσπαθοῦν νά ὀνέβουν στό κοινωνικό ἐπίπεδο αύτοῦ τοῦ μέσου στρώματος — ὅπως ἐπηρεάσε καί τούς ίδιους τούς (πρώην) ἐκπροσώπους τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης. "Οσο ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση βρισκόταν στήν κορύφωσή της καί ἀρθρωνόταν σέ διαφορετικά, λίγο-πολύ ὄρατά ρεύματα, ἀναμιγνύόταν ἐντός της ἡ πολιτική στράτευση μέ τήν ἀντικομφορμιστική συμπεριφορά. "Οταν ἀρχισε νά μετατρέπεται σέ καθημερινότητα, ἡ ἀμεσα πολιτική της πτέρυγα συρρικνώθηκε σέ μερικές αἱρέσεις, πού ὅντας κοινωνικά ἀπομονωμένες ἔτειναν πρός ἓναν μισαλλόδοξο ἐπαναστατικό ἀσκητισμό, ἐνῶ ἡ ἀντικομφορμιστική συμπεριφορά μετριάσθηκε καὶ ἔγινε ἀποδεκτή στούς ἀνώτερους κοινωνικούς κύκλους, καί μάλιστα καί τῆς μόδας. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες, τό πρακτικό ζήτημα δέν ήταν πιά ν' ἀντικατασταθεῖ ἡ σταδιοδρομία καί τό ἐπάγγελμα ἀπό τήν αὐτοπραγμάτωση, παρά ἐπιχράτησε ἡ στάση τῆς σύνδεσης τοῦ ἐπαγγέλματος καί τῆς σταδιοδρομίας μέ τήν αὐτοπραγμάτωση διά μέσου διαφόρων παρακαμπτήριων ὅδῶν καί ἐκλογικεύσεων («πορεία μέσα ἀπό τούς θεσμούς», «στρατευμένος κοινωνικός λειτουργός» κτλ.). Οι πλεῖστοι πρώην ἐκπρόσωποι τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τό πέτυχαν αὐτό σχετικά ὄχοπα, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἀπό τό κατεστημένο δέν τούς χώριζαν ποταμοί αἴματος οὔτε ἥρωικές ἐκατόμβες. Ἀπό ψυχολογική ἀποψη, τό κίνημά τους, τό ὅποιο ἄλλωστε ὀναπτύχθηκε μέσα στό ἀσφαλές πλαίσιο ἐνός λίγο-πολύ ἀθικτου κράτους δικαίου, μπορεῖ νά χαρωκηρισθεῖ ὡς ἐξέγερση παραχαϊδεμένων παιδιῶν ἐνάντια σέ εύνουχισμένους γονεῖς. Αύτό δέν λέγεται ὑποτιμητικά, ἀφοῦ μάλιστα ἡ τέτοια διαπίστωση διόλου δέν μειώνει τήν κοινωνική ἐπίδραση τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, παρά ἀπλῶς θέλει νά ἐχφράσει παραστατικά τό γεγονός ὅτι στήν ἀτμόσφαιρα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ὄχόμα κι οἱ ἐπαναστάσεις ἔχουν χροιά ἡδονιστική.

5. ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Μέσα στήν ὥριμη μαζική δημοκρατία, ὅπως διαμορφώθηκε στίς δεκαετίες μετά τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καί ὑπό τήν ἐπιρροή τῆς αὐξανόμενης μαζικῆς κατανάλωσης καί τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, δημιουργήθηκε μία τέχνη, ἡ ὑφολογική ἀνάλυση τῆς ὅποιας ἀποτελεῖ ἐπιπρόσθετη ἀπόδειξη τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι ὁ λεγόμενος μεταμο-

ντερνισμός δέν είναι νέα άρχη, παρά μᾶλλον ή κατακλείδα ἔξελίξεων που άρχισαν ήδη πρίν από τό 1900 καί ἐπέφεραν τή διάλυση τῆς ἀστικῆς σύνθεσης. Γνωρίζουμε δτι κινητήρια δύναμη τῆς διάλυσης τούτης ὑπῆρξε ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός, ὁ ὅποιος ὑποστηρίχθηκε καί μάλιστα ὑπερφαλαγγίσθηκε μέ μένος ἀπό τήν πρωτοπορία, μολονότι οι δύο αὐτές κατευθύνσεις κατά τά ὄλλα διέφεραν σέ σημαντικά σημεῖα. Η ὑπόμνηση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό καί στήν πρωτοπορία μᾶς φαίνεται ἐδῶ σημαντική καί ἀπαραίτητη, ἐπειδή ή τέχνη τῆς μαζικῆς δημοκρατίας συνήθως ὀκολουθεῖ πολύ ἐντονότερα τούτη τήν τελευταία. Μιά ἔξωτερη ἔνδειξη σχετικά είναι ή ἐνθουσιώδης ἐπανασκάλυψη τῶν προγραμματικῶν κειμένων καί τῶν ἔργων τῶν φουτουριστῶν, τῶν ντανταϊστῶν καί τῶν σουρρεαλιστῶν στήν ἐποχή τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, τά ὅποια καί χρησίμευσαν ὡς πηγή νέας ἔμπνευσης, ἐνῶ οι μεγάλοι ἐκπρόσωποι τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ ἀπέκτησαν στό μεταξύ τό κύρος τῶν κλασσικῶν καί παρά τόν θαυμασμό που τούς ἐπιδαψιλεύθηκε τοποθετήθηκαν σέ κάποια ἀπόσταση. "Ενα ἀποφασιστικό σημεῖο, δπου ή μεταμοντέρνα πρωτοπορία ὀκολουθεῖ τήν παλαιά καί ἐπομένως ξεχωρίζει ἀπό τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό, είναι ή ἄρνησή τῆς νά θεωρήσει τήν ἀμετάκλητη καί γενικά διαπιστωμένη κατάρρευση τῶν ἀστικῶν ἀξιῶν καί τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ ὡς ἥττα τοῦ ὀνθρώπου ἐν γένει καί ὡς ἀδιέξοδο τοῦ πολιτισμοῦ ἐν γένει, καί ν' ἀποσυρθεῖ στή ζοφερή περιοχή τῶν νοσηρῶν διαθέσεων καί τῶν ἀποκαλυψιοικῶν προφητειῶν. Τέτοιες τάσεις, που προέρχονται ἀμεσα ἀπό τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό, διόλου δέν ἀπουσιάζουν ἀπό τήν καλλιτεχνική καί πρό παντός ἀπό τή λογοτεχνική μεταπολεμική παραγωγή (ἀπεναντίας, ἐκπροσωποῦνται ἀπό ἔργα ὑψηλῆς ποιότητας), παράλληλα μ' αὐτές ἀναπτύσσεται ὅμως ὅλο καί ὀρμητικότερα ή μεταμοντέρνα πρωτοπορία, προβάλλοντας μιά στάση που θά μπορούσαμε νά τήν ὄνομάσουμε χαρούμενο μηδενισμό. "Ο,τι γιά τόν μοντερνισμό ἥταν ἀπώλεια, ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς ἀπελευθέρωση ή ὡς εὔκαιρια, πρό παντός ὅμως ἀπορρίπτεται ὅλότελα ή παλιά ιεραρχία τῶν ἀξιῶν, στήν ὅποια παρέμενε ἐγκλωβισμένος ὁ μοντερνισμός ὀχριβῶς μέ τίς διαμαρτυρίες του, καί ἀπαιτεῖται μιά ἀνάπτυξη τῆς δημιουργικότητας που νά καταφέσκει τή ζωή πέρα ἀπ' τό καλό καί τό κακό. Δέν χρειάζεται νά ἔξηγήσουμε ίδιαίτερα ποιά είναι ή σχέση ἀνάμεσα στή

στάση τούτη καί στόν ήδονισμό ἢ στόν πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τή λειτουργία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Τό ένιαυτό μέτωπο τῆς μεταμοντέρνας καί τῆς παλαιᾶς πρωτοπορίας ἐνάντια στόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό ἐκτείνεται ὅμως καί σ' ἔναν ὄχόμα σημαντικό τομέα. "Ἐτσι, ἀποκρούεται ἀπό κοινοῦ ὁ φορμαλισμός τοῦ μοντερνισμοῦ, δηλαδὴ ἡ βούλησή του νά διασώσει τήν τελειότητα τῆς μορφῆς καί τήν αὐτονομία τῆς τέχνης, νά διαφυλάξει τίς μορφολογικές παραδόσεις μέσα στήν τέχνη καί νά μετατρέψει τήν τέχνη σέ πύργο ἀπό ἐλεφαντόδοντο ἢ σέ ζεστό, ὃν καί πικρό, καταφύγιο σ' ἐποχή μεγάλης ἀνθρώπινης χρείας. Στόν φορμαλισμό μ' αὐτήν τήν εύρεία ἔνοια ἀντιπαρατίθεται τώρα, πάνω στά ἵχνη τῆς πρωτοπορίας, τό αἴτημα τῆς ριζικῆς ἀποκοπῆς ἀπό κάθε παράδοση καί μορφή καθώς καί μιᾶς νέας ἀρχῆς, αἴτημα τοῦ ὅποιου ἡ νομιμότητα ἀντλεῖται ἀπό τή σουρρεαλιστική ἀντίληψη γιά τό προβάδισμα τοῦ συνειρμικοῦ καί ἀσυνείδητου ἢ αὐθόρμητου στοιχείου μέσα στήν καλλιτεχνική δραστηριότητα: αὐθόρμητισμός ἀπό τήν πλευρά τοῦ καλλιτέχνη σημαίνει ὅμως ἀποσπασματικότητα, τυχαία διάταξη τῆς μορφῆς ἢ καί ἀμορφία ἀπό τήν πλευρά τοῦ καλλιτεχνήματος. Ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία στρεφόταν ὅμως ἐνάντια στόν μοντερνιστικό φορμαλισμό ὅχι ἀπλῶς ἐξ αἰτίας τῆς προγραμματικῆς της στήριξης στήν παλαιά πρωτοπορία: τή θεωρητική αὐτή συμφωνία τήν ἔκαναν ὑπόθεση πολύ συγκεκριμένη καί ἐπίκαιρη οἱ δικές της κοινωνικές προϋποθέσεις καί οἱ ίδιαίτερες συνθήκες τῆς γένεσής της. Ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία ἐμφανίσθηκε μέσα σέ κοινωνικές συνθήκες, οἱ ὅποιες ἔδιναν καινούργια ἐμφαση, καί συνάμα ἀπτές δυνατότητες πραγμάτωσης, στό παλαιό αἴτημα τῆς πρωτοπορίας γιά κατάργηση τῆς διαφορᾶς ὀνάμεσα σέ ἀνώτερη καί κατώτερη τέχνη καί γιά ἀφομοίωση τῆς τέχνης ἀπό τή ζωή. Μόνον ἡ ἐξισωτική, κινητική καί μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία μποροῦσε νά ἐνστερνισθεῖ τά συνθήματα τῆς πρωτοπορίας, ὑποτάσσοντάς τα ταυτόχρονα στή λογική τῆς δικῆς της λειτουργίας. Μ' αὐτό δέν ἐννοοῦμε ἀπλῶς, καί γενικά, ὅτι σέ μιά τέτοια κοινωνία εύδοκιμεῖ εύκολότερα ἡ περιφρόνηση τῆς παράδοσης ἢ ἡ λατρεία τῆς κίνησης, τῆς δυναμικῆς καί τοῦ αὐθόρμητισμοῦ, ἀλλά ἐπίσης, καί πιό συγκεκριμένα ὄχόμη, ὅτι οἱ μηχανισμοί τῆς μαζικῆς κατανάλωσης δημιούργησαν τούς ὄρους, ὑπό τούς ὅποιους τά πνευματικά προϊόντα τῆς παλαιᾶς, πρό παντός ὅμως τῆς μοντέρνας πρωτοπορίας, μέ μερικές ἀβαρίες καί μερικούς ἔχυ-

δαισμούς, μποροῦσαν νά βροῦν τόν δρόμο γιά νά μποῦν στίς νοητικές καί ἀντιληπτικές συνήθειες πλατειῶν μαζῶν. 'Η μαζική κατανάλωση συντελεῖται μέσω τῆς μαζικῆς διαφήμισης, τῆς ρεκλάμας καί τῶν πλοσκάτ, δηλαδή μέσω εἰκόνων καί γραφικῶν σχεδίων, ὅπου οἱ ἐμπνεύσεις, οἱ ἰδέες καί τά στερεότυπα τῆς πρωτοπορίας τίθενται στήν ὑπηρεσία τῆς ἀγορᾶς. Μιά κοινωνία, πού συνεχῶς χρειάζεται γρήγορη καί τελεσφόρα ὑποβολή σέ εἰκόνα καί λόγο, δέν μπορεῖ νά ἀγνοήσει τόν συνειρμικό, κοφτό καί ἐμφατικό τρόπο ἔκφρασης τῆς πρωτοπορίας.

Χάρη στήν ἀμεση ἡ ἔμμεση σύνδεσή της μέ ζωτικές ἀνάγκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία κέρδισε τόν ἀγώνα της ἐνάντια στόν φορμαλισμό τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ καί ἐπικράτησε. Οι αἰσθητικές μέριμνες καί ἐπιφυλάξεις μέ τήν παλαιά ἔννοια παραμερίσθηκαν κατά μέγα μέρος, τό Kitsch καί τό ἀφελές ἀποκαταστάθηκαν κι οἱ καλλιτέχνες ἐντάξανε στά ἔργα τους μοτίβα τῆς λαϊκῆς φιλολογίας ἡ τῶν εἰκονογραφημένων περιοδικῶν. Θά μποροῦσαμε νά ἴσχυρισθοῦμε μέ κάποια ὑπερβολή ὅτι ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ πρωτοπορία (καί ἐν μέρει ὁ μοντερνισμός) πού ἔχει μεταμορφωθεῖ σέ Kitsch· ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν ἥταν σύμπτωση τό ὅτι ὀκριβῶς σ' αὐτές τίς δεκαετίες συζητήθηκε τόσο συχνά καί ἐντονα τό πρόβλημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ τέχνη καί μαζική κουλτούρα. Στό φαινόμενο τῆς Pop Art γίνονται πρόδηλες καί οἱ δύο βασικές ὅψεις τοῦ προβλήματος τῆς τέχνης μέσα στή μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία. 'Αφ' ἐνός ἐδῶ ἔγινε ἡ προσπάθεια νά καλυφθεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα σέ αἰσθητικό καί μή αἰσθητικό, ἔξοχο καί τετριμμένο στοιχεῖο· ἀφ' ἐτέρου περιγράφηκε κατά προτίμηση ὁ κόσμος τῆς κατανάλωσης καί τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, δηλαδή ἀντικείμενα, τά ὅποια εἶναι βέβαια οὐκεῖα καί ἀνήκουν στό καθημερινό περιβάλλον τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ὅταν ἀποκόπτονται ἀπό τό περιβάλλον αὐτό καί παρασταίνονται μεμονωμένα διεκδικοῦν τήν ἀξία τοῦ τυπικοῦ καί πᾶνε νά ποῦνε κάτι γιά τίς συνθῆκες τῆς σύγχρονης μαζικῆς ζωῆς. 'Ο νηφάλιος πραγματισμός τῆς παρουσίασης θυμίζει τά ντανταϊστικά ready made καί ταυτόχρονα ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἔξωτερη καί ἡ καλλιτεχνική πραγματικότητα καλύπτονται ἀμοιβαῖα καί ὀλότελα, ὅτι τά πάντα μποροῦν νά γίνουν τέχνη ἡ μᾶλλον εἶναι τέχνη. 'Η θεώρηση τῶν ἀντικειμένων τοῦ κόσμου τῆς κατανάλωσης ὡς καλλιτεχνημάτων καί

ή κατάργηση τῆς τέχνης μέ τήν ἀστική ἔννοια τοῦ ὄρου ἀποτελοῦν τίς δύο ὅψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος. Ή καλλιτεχνική εὐαισθησία μπορεῖ τώρα νά ἀναφέρεται στά πάντα καί νά ἐνεργοποιεῖται σέ κάθε πλαίσιο, κάνοντάς το ὅμως αύτό σχετικοποιεῖ τόσο τή σημασία τοῦ ἀντικειμένου ὅσο καί τήν ἐκάστοτε ἐπιλογή της, βλέπει τή σχέση της μέ τόν κόσμο καί μέ τόν ἐκυτό της ώς παιγνίδι καί ξεχνᾶ ἐντελῶς τήν ἀστική σοβαρότητα. Σέ τούτη τή διασταύρωση τῆς Pop Art καί τῆς πρωτοπορίας βρίσκεται ὁ πυρήνας τοῦ μεταμοντερνισμοῦ ώς συνδυαστικῆς, ή ὁποία παρουσιάπτει ἀμέριμνα τόν ἀστικό αἰσθητικό κανόνα καί στρέφεται πρόσχαρα πρός τήν καθημερινή ζωή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Τό μεντενιέλ πρόσχαρα πρός τήν καθημερινή ζωή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Η κατάργηση τῆς τέχνης ὀσφριβῶς διά μέσου τῆς σύμφυρσής της μέ τόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων ή μέ τίς παραστάσεις τοῦ καταναλωτῆ συνεπάγεται προφανῶς μιάν αἰσθητική ὀνατίμηση ή ἔνον ἔξωραϊσμό τῆς μαζικῆς κατανάλωσης, ή ὁποία τώρα πλουτίζεται μέ μιά λεπτότερη ἡδονιστική διάσταση. Άλλα καί τό ἀντίστροφο: ή δυνατότητα νά μετατραποῦν σέ καλλιτέχνημα τά πάντα, ὀκόμα καί τά παλιοσίδερα, σημαίνει ὅτι τά πάντα μποροῦν νά γίνουν ἐμπορεύματα, ἐφ' ὅσον μάλιστα στή μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία τά καλλιτέχνημα γίνονται ἐμπορεύματα ὅσο ποτέ ἄλλοτε. Μέ τή διεύρυνση τῆς ἔννοιας τοῦ καλλιτεχνήματος διευρύνεται ἔτσι ὁ κόσμος τῶν ἐμπορευμάτων σέ μιά πραγματικότητα, τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρας προσδιορίζεται ἀπό τίς μάζες τῶν ἐμπορευμάτων, ή ὁλοκληρωτική ἀπορρόφηση τῆς τέχνης ἀπό τήν πραγματικότητα τελωνά θά πρέπει νά ίσοδυναμεῖ μέ τήν ὁλοκληρωτική μετατροπή τῆς τέχνης σέ ἐμπορευμα. Φθάνουμε ἔτσι στήν πρωτική ἐφαρμογή τοῦ παλαιοῦ αἰτήματος τῆς πρωτοπορίας γιά κατάργηση τῆς τέχνης ή γιά ταύτιση τῆς τέχνης μέ τή ζωή. Από κοινωνιολογική ἄποψη, στό αἴτημα τοῦτο ἐκφράσθηκε ή μαζικοδημοκρατική ἐπιθυμία ίσοπέδωσης ὅλων τῶν ἰδεατῶν βαθμίδων δικαιοδοσίας, οι ὁποῖες στήν ἀστική-προδημοκρατική ἐποχή φαίνονται ἐν μέρει ν' ἀντικατοπτρίζουν καί ἐν μέρει νά ἐπιρρώνουν τίς κοινωνικές διαφορές καί διαβαθμίσεις· οι ιεραρχίες στόν χῶρο τῆς τέχνης ὀφείλουν τώρα νά γκρεμισθοῦν μέ τήν ἴδια ἔννοια καί τήν ἴδια συνέπεια ὅπως καί οι ιεραρχίες μέσα στήν κοινωνία. Από

αἰσθητική ἀποψη, πάλι, τό παραπόνω αἴτημα στρεφόταν ἐνάντια στὸν φορμαλισμό τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ, ὁ ὅποιος ἐν τῷ μεταξύ εἶχε περιβληθεῖ τό φωτοστέφανο τοῦ κλασσικοῦ καὶ θεωρούμενος ἀπό μακριά ἔμοιαζε νά κάνει οὐσιώδεις παραχωρήσεις στήν ἀστυκή αἰσθητική ἀντίληψη. Τοῦτο ἀποτελοῦσε βέβαια ὄπτική ἀπάτη, ώστόσο παραμένει γεγονός ὅτι ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία, μέσα στό ἐμπνεόμενο ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση μένος τῆς ἐνάντια στήν παράδοση καὶ στό κατεστημένο, δέν εἶχε οὔτε χρόνο οὔτε καὶ διάθεση γιά παρόμοιους διαφορισμούς.⁷ Εν πάσῃ περιπτώσει ἥθελε νά καταπολεμήσει κάθε ἀντίληψη γιά τήν τέχνη ἡ ὅποια ἐδραζόταν σέ ἔξαντικειμενικένσεις: οὔτε τό ἐπί μέρους καλλιτέχνημα ἀποτελεῖ αὐτόνομο ἀντικείμενο, τό ὅποιο ὁ θεατής ἀτενίζει μέ σέβας καὶ δέος, οὔτε ὁ κόσμος τῆς τέχνης στό σύνολό του ἔναν ξεκομμένο τομέα, ἡ ἀντικειμενική ὑπόσταση τοῦ ὅποίου γίνεται ὄρατή σέ ὄρισμένους τόπους καὶ θεσμούς, ὅπως εἶναι λ.χ. τά μουσεῖα. Τά καλλιτεχνήματα ὅφειλαν τώρα νά γίνονται ἔνα μέ τή γύρω τους πραγματικότητα καὶ νά φυτρώνουν ἔξ ἵσου φυσικά ὅπως τά μανιτάρια μέσ' ἀπό τό χῶμα, ἐνῶ ὁ καλλιτέχνης ὅφειλε ἀπό τήν πλευρά του νά ἐγκαταλείψει τίς πόζες τοῦ μοναχικοῦ μυημένου ἡ τοῦ ἐκλεκτοῦ καὶ νά ταυτισθεῖ μέ τό κοινό του. Καθώς ἡ αἰσθητική μετατρέπεται σέ καθημερινότητα καὶ ἡ καθημερινότητα σέ αἰσθητική, ὁ καθένας μπορεῖ νά εἶναι καλλιτέχνης, ἀφοῦ οἱ ἴδιότητες καὶ οἱ προϋποθέσεις γιά τή δημιουργία καλλιτεχνημάτων μέ τήν καινούργια εύρεια ἔνωια τοῦ ὄρου βρίσκονται λίγο-πολύ στήν κατοχή ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ἥτοι διαφέρουν οὐσιαστικά ἀπό ἐκεῖνες, μέ τίς ὅποιες ἔπρεπε νά εἶναι προϊσμένος ὁ ἴδιοφυής μάστορης, καὶ μόνον αὐτός.

Μολονότι τούτη ἡ ἀντίληψη γιά τήν τέχνη φαίνεται νά ἐπιβάλλει στόν πρωτοποριακό καλλιτέχνη μετριοφροσύνη ὅσον ἀφορᾶ στόν ἔαυτό του καὶ στό ἔργο του, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος τονίζει συχνά καὶ μᾶλλον ἐπιδεικτικά, ώστόσο τοῦ παρέχει καὶ πάλι μερικές διεξόδους γιά νά ίκανοποιήσει τήν αὐταρέσκειά του.⁸ Αν κάθε ἀντικείμενο μπορεῖ κατ' ἀρχήν νά εἶναι ἡ νά γίνει τέχνη κι ἀν ἐπομένως ἡ τέχνη δέν εἶναι δυνατόν νά διασθεῖ μέ βάση τό ἀντικείμενο καὶ τήν είδοποιό ὑφή του, τότε —καὶ ἐν ὅσῳ τουλάχιστον δέν θεωροῦν ὅλοι οἱ ἀνθρωποι τόν ἔαυτό τους ως καλλιτέχνη οὔτε καὶ ἀσκοῦν ὅλοι καλλιτεχνικές δραστηριότητες— ως τέχνη πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅ,τι κάνουν ὅσοι ἀναγνωρίζονται ως καλλιτέχνες ἀπό τόν ἔαυτό τους καὶ ἀπό τούς (πλείστους)

ἄλλους ἀνθρώπους. Μετά τήν ἔκλειψη τῆς τεχνοτροπίας, τό ζήτημα τῆς τέχνης παύει νά εἶναι ζήτημα τεχνοτροπίας πού μπορεῖ νά κριθεῖ λίγο-πολύ ἀντικειμενικά καί γίνεται ζήτημα τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὑποκειμένου, ἥτοι τοῦ τρόπου ζωῆς τοῦ καλλιτέχνη. "Αν προηγουμένως ἐνδιέφερε πάνω ἀπ' ὅλα τό καλλιτέχνημα ως ἔτοιμο ἀποτέλεσμα, δηλαδή ως κρυστάλλωση μιᾶς προσπάθειας καί μιᾶς τεχνοτροπίας, τώρα στό ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς μπαίνει ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας του, ἡ ἀναζήτηση ἀποκτᾶ περισσότερη σπουδαιότητα ἀπό τήν ἀνακάλυψη καί τὰ προσωπικά κίνητρα φαίνονται σημαντικότερα ἀπό τήν ἀπρόσωπη ἔξαντικειμενίκευσή τους. Προσδοκᾶται ὅτι ὁ καλλιτέχνης μέσα στήν πορεία τῆς ἐργασίας του θά φέρει στήν ἐπιφάνεια ὄλοκληρο τό ἔγώ του μέ ὅλες του τίς δυνάμεις καί τίς ἀδυναμίες, ὅτι δηλαδή, στόν τομέα του καί μέ τόν τρόπο του, θά σβήσει τή διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα σέ δημόσιο καί σέ ίδιωτικό. 'Η γνησιότητα τοῦ καλλιτεχνήματος δέν μετριέται πρωταρχικά μέ κριτήριο τήν ἵκανότητα τοῦ καλλιτέχνη νά κοσκινίσει τό συμβεβηκός στό φῶς τοῦ ούσιώδους καί νά ὑποτάξει τό μέρος στό "Όλο, παρά μᾶλλον μέ κριτήριο τό ἐάν ὁ καλλιτέχνης ἐνήργησε ἡ ὄχι αὐθόρμητα καί ως ὄλότμητος ἀνθρωπος. Μέ ἄλλα λόγια ὁ καλλιτέχνης κάνει μιά βαθύτατα προσωπική ἔξομολόγηση καί, καθώς ἔτσι ἀπευθύνεται στούς ἄλλους, ζητᾶ τόν διάλογο μαζί τους καί ἐρμηνεύει τόν ἀνοιχτό χαρακτήρα τοῦ ἔργου του ως ἀνοιγμα διαλογικῶν δυνατοτήτων ἡ λογική ἀπόληξη τῆς σύλληψης τοῦ καλλιτεχνήματος ως διαδικασίας εἶναι, ἐκτός ἀπό τήν ἄμεση θεματοποίηση τούτης τῆς διαδικασίας (εἴτε στό κύριο ἐπίπεδο τοῦ καλλιτεχνήματος εἴτε σ' ἕνα μεταεπίπεδο), ἡ συμμετοχή στό καλλιτέχνημα καί ἐκείνων, στούς ὅποίους τό καλλιτέχνημα ἀρχικά ἀπευθύνεται καί οἱ ὅποιοι τώρα καλοῦνται νά συνεργήσουν σ' αὐτό. Μερικές φορές ἡ συνύφανση τῆς τέχνης μέ τήν ὑποκειμενικότητα τοῦ καλλιτέχνη ὠθεῖται σέ τέτοια ἄκρα καί νοεῖται τόσο στενά, ώστε ὁ καλλιτέχνης παραιτεῖται ἐντελῶς ἀπό τή δημιουργία τοῦ καλλιτεχνήματος καί ἐκφράζει τή βιοτική του στάση ἡ τή συναισθηματική του κατάσταση ἐντελῶς ἄμεσα καί αὐθόρμητα μέ χειρονομίες ἡ κινήσεις. 'Η Body Art καί τό Happening γνώρισαν δόξες μετά τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καί κάτω ἀπ' αύτές τίς προϋποθέσεις — κι εἶναι σ' ἀλήθεια εὔγλωττο καί χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι οἱ ἀπαρχές τους ἀνάγονται στήν καλλιτεχνική θεωρία καί πράξη τῆς παλαιᾶς πρωτοπορίας.

‘Η (έπιδιωκόμενη) συγχώνευση καλλιτεχνήματος και περιβάλλοντος πάνω στήν προγραμματική βάση τής κατάργησης τής τέχνης πήρε, έκτος από τή μορφή τής ταύτισης τοῦ καλλιτεχνήματος μέ τό καταναλωτικό ὄντικείμενο, και τή μορφή τής προσέγγισής του μέ τή σύγχρονη τεχνική. Ή σχέση τής μεταμοντέρνας πρωτοποριακῆς τέχνης πρός τήν τεχνική μαρτυρεῖ τό ρίζωμά της στή συγκεκριμένη πραγματικότητα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ή όποια εἶναι ἀδιανόητη δίχως τεχνολογικά προγράμματα ύποδομή, και συνάμα ἐνισχύει τούς δεσμούς της μέ τὸν γνήσιο μαζικοδημοκρατικό κόσμο τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, τῆς ψυχαγωγίας και τῆς διαφήμισης. Φανερώνεται μέ δύο τρόπους, δηλαδή μέ τή χρήση σύγχρονων τεχνικῶν μεθόδων γιά τήν κατασκευή τοῦ καλλιτεχνήματος και μέ τήν ἐμφατική παρουσία εἰκόνων και μοτίβων ἀπό τή σύγχρονη τεχνική μέσα στό ἴδιο τό καλλιτεχνημα. Ή σύζευξη τῆς τέχνης μέ τήν τεχνική και ή ἀφομοίωσή της μέ μιά τεχνολογικά προγράμματα συμβαδίζουν βέβαια και δίνουν στό μεταμοντέρνο πρωτοποριακό καλλιτέχνημα τήν ἔντονα ὄντιαστική ἐκείνη ἡθική οὐδετερότητα, που προσιδιάζει σέ κάθε τεχνική κατασκευή. Στά λεγόμενα κινητικά καλλιτεχνήματα, τά όποια χρησιμοποιοῦν ὄπτικα και ψευδαισθησιογόνα effects ή μηχανικά και μηχανικά-ὄπτικα μέσα (Op Art κτλ.), ἐπιχειρήθηκε πέρα ἀπό τή χρήση τῆς σύγχρονης τεχνικῆς και ή ἐνεργή τους ἔνταξη στό περιβάλλον τους. Άλλα και σέ περιπτώσεις όπου ή σύγχρονη τεχνική δέν χρησιμοποιήθηκε καθόλου ή πάντως δέν χρησιμοποιήθηκε σέ τέτοια ἔκταση, ἔγινε προσπάθεια νά ἐπεκταθεῖ τό εἰκαστικό ἔργο ὥσπου νά συνενωθεῖ μέ τό τοπίο. Ή τέχνη καταργεῖται λοιπόν καθώς ὑπερπηδῶνται συνεχῶς τά παραδοσιακά της ὅρια. Αύτό ισχύει γιά τά ὅρια ὀνάμεσα στό ἐπί μέρους καλλιτέχνημα και στό τεχνικό ή φυσικό περιβάλλον, ἔξ ίσου ὅμως και γιά τά ὅρια ὀνάμεσα στίς τέχνες· στήν τελευταία αύτήν περίπτωση πρόκειται γιά φαινόμενα ὅπως ή λεγόμενη γλυπτοζωγραφική, όπου οἱ δύο αύτές τέχνες ὑπάγονται σ' ἕναν κοινό παρονομαστή μέ ὀνόγλυφα καμιωμένα ἀπό ἔτερογενῆ ύλικά, ή ὅπως ή συναισθητική, ή όποια, συνεχίζοντας τόν φουτουριστικό πολύγραμμο λυρισμό, ἐπιχειρεῖ μιά σύζευξη ταυτόχρονων ὄντιληπτικῶν δεδομένων, δηλαδή πάει νά συνενώσει ἡχητικές, χρωματικές και ὄσφρητικές ἔντυπώσεις σέ μιά και μόνη. Τέλος, ή κατάργηση τής τέχνης ἐπιδιώκεται μέ τήν ἀναγωγή της στά ὀνόργανα-βιομηχανικά, ἀλλά ἐνίστε και στά ὄργανικά ύλικά, ἀπό τά όποια κατασκευάζεται

έκάστοτε τό καλλιτέχνημα. 'Εδῶ ὁ καλλιτέχνης ἐπιθυμεῖ νά παραμερίσει ὅλα, δσα ἔχουν νά κάμουν μέ τήν αἰσθητική, τήν ιστορία τῆς τέχνης κτλ. καί ν' ἀποδεσμεύσει τήν ἐσώτερη ἐκφραστική δύναμη τοῦ ὑλικοῦ του. 'Αφοῦ πιά συνειδητοποιήθηκε ἡ ἐπιφανειωσύνη τα καί ἡ χρεοκοπία ὅλων τῶν μορφῶν, ἐπιδιώκεται τώρα ἡ διείσδυση στά βάθη τῆς ὕλης γιά ν' ἀντληθεῖ ἀπό κεῖ τό αἰσθητικό ἡ ιδεολογικό μήνυμα. Καθώς τό καλλιτέχνημα δύναγεται στό ὑλικό του, φαίνεται νά ἐκλείπει ἐντελῶς ἡ δημιουργική συμβολή τοῦ καλλιτέχνη, ώστόσο αύτή ἐμφανίζεται καί πάλι στήν ἐπιλογή καί τή διάταξη τοῦ ὑλικοῦ. Μόνη ἡ ἐπέμβαση τοῦ καλλιτέχνη δίνει στό ὑλικό τή δυνατότητα νά δείξει τόν έσυτό του καί ἔτσι νά ὑποδηλώσει καί κάτι ἄλλο.

'Η προγραμματική κατάργηση τῆς τέχνης πρόσφερε νέες συνδυαστικές δυνατότητες ἡ μᾶλλον ἔκαμε τήν ἐλεύθερη συνδυαστική αύτονόητη διαδικασία κατασκευῆς καλλιτεχνημάτων, ἀδιάφορο πῶς αύτά ὀρίζονταιν ἔκάστοτε. 'Η κατάργηση τούτη δέν ήταν παρά μιά ἐξάλειψη ὄριων, ήτοι μιά αύξουσα ἀμορφία, ἡ ὅποια ἐπέτρεπε ἡ καί ἐνέπνεε εύκολες μεταβάσεις καί συνεχῶς νέες συμπαραθέσεις σκόρπιων στοιχείων. 'Η σχεδόν προπετής μεταμοντέρνα συνδυαστική αύθαιρεσία καταφαίνεται στόν ρόλο πού ἀποδίδουν πολλοί καλλιτέχνες στή σύμπτωση, ὅταν κατασκευάζουν τά ἔργα τους. 'Η αύθαιρεσία τούτη ἐξηγεῖ τόν κατ' ἀρχήν ἀνοιχτό χαρακτήρα τοῦ καλλιτεχνήματος, τό δόποιο στήν ἀρχή του βρίσκεται ἀνάμεσα σέ ἀπειρες διαθέσιμες δυνατότητες, δικας μπορεῖ νά πραγματώσει μονάχα μερικές· ὁ τρόπος, μέ τόν δόποιο ἐπιχειρεῖ τούτη τήν πραγμάτωση, πρέπει νά μήν ὑποδηλώνει οὔτε καί νά συνεπιφέρει κάποια περιχαράκωση ἀπέναντι σέ ὅ,τι δέν πραγματώθηκε, παρά ἀντίθετα νά δείχνει πόσο προσωρινός, παροδικός καί σχετικός, δηλαδή πόσο ἀνοιχτός ἀπό τή φύση του εἶναι ὁ συνδυασμός πού προτιμήθηκε. Καί ἀνοιχτός γίνεται ὅλο καί περισσότερο, στόν βαθμό πού ἐγκαταλείπεται ἡ ἀναζήτηση ἔσχατων στοιχείων, ἡ ὅποια χαρακτήριζε τήν πρώτη μεγάλη φάση στήν ιστορία τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ. Τώρα δέν συνδυάζονται ἀποκλειστικά ἡ κυρίως πρωτογενή στοιχεῖα, γιά νά σχηματισθοῦν ἀπ' αύτά ἐξ ἵσου στοιχειωκές ὅσο καί ἀμιγεῖς δομές, ἄλλα ὁ συνδυασμός μπορεῖ νά συμπεριλάβει τά πάντα, ὅσα ἀρέσουν ἡ ἔρχονται τή στιγμή ἐκείνη στόν καλλιτέχνη. Τοῦτο σημαίνει ὅτι στόν συνδυασμό μποροῦν νά ἐνταχθοῦν καί ὅλοκληρα σύνθετα κομμάτια, τά ὅποια ἴσως καί νά λαμβάνονται ἀπό ἐντελῶς διαφορετικά αἰσθητικά καί κοσμοθεωρητικά

μορφώματα. "Ετσι, μερικές φορές χρησιμοποιούνται ἐκ νέου στοιχεῖα διόλου μοντέρνα ἡ πρωτοποριακά, ὅμως αὐτό δέν ἀποτελεῖ οὔτε γοσταλγία γιά τό παρελθόν οὔτε σεβασμό γιά τήν παράδοση, παρά συνδυαστική αύθαιρεσία, ἡ ὅποια δέν διστάζει νά ἀποσπάσει τά πάντα ἀπό τήν ἀρχική τους συνάφεια καί νά τά ἐνσωματώσει σ' ἔναν ἀνοιχτό συνδυασμό ὡς ἀδέσμευτα στοιχεῖα. Τεχνοτροπίες, ἐμπνεύσεις καί ὄλικά διασταυρώνονται ἀδιάσκοπα, καί στή διασταύρωσή τους γενιέται τό καλλιτέχνημα — γενιέται δηλαδή μέ φόντο ὄλοκληρη τήν καλλιτεχνική σκηνή καί ὅχι ἀναγκαῖα ἐντός τῶν ὁρίων ὀρισμένης κατεύθυνσης ἡ σχολῆς. Πράγματι, ἡ ἀπόλυτη κυριαρχία τῆς συνδυαστικῆς δέν ἐπιτρέπει τή διαμόρφωση καί τή διαδοχή ἐδραίων καί διαρκῶν τεχνοτροπιῶν καί ρευμάτων. Ἡ γενική ἐντύπωση πού δημιουργεῖται ἔτσι εἶναι ἡ ἐντύπωση μιᾶς στασιμότητας μέσα στήν κίνηση, μιᾶς ἐπανάληψης τοῦ γενικοῦ μέσα στή συνεχή ἀλλαγή τοῦ μερικοῦ.

'Εξηγήσαμε ἡδη γιατί οἱ προβληματισμοί τῆς μεταμοντέρνας πρωτοπορίας γύρω ἀπό τήν ἀφομοίωση τῆς τέχνης μέ τή ζωή ἀναγκαστικά ἀπολήγουν στήν προβληματική τῆς μαζικῆς κουλτούρας. ἡδη ἡ ἴδιαίτερη θέση τούτης τῆς τελευταίας μέσα στά πνευματικά ἐνδιαφέροντα τοῦ λεγόμενου μεταμοντερνισμοῦ ἀποτελεῖ ἄλλωστε εὔγλωττη ἔνδειξη τοῦ χαρακτήρα του ὡς ἴδεολογίας τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Στήν ἡδονιστική θεμελιώδη στάση τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία ἀνταποκρίθηκε μέ τόν ριζικό ἐξοβελισμό τοῦ ἡθικοῦ στοιχείου καί ἐπίσης μέ τήν ἐπιδεικτική ὁμολογία πίστεως πρός τόν πλουραλισμό καί συνάμα τήν προαιρετικότητα τῶν ἀξιῶν. Ἡ κατάργηση τῆς τέχνης, ἡ ὅποια πρωτικά ἀπέληξε στήν ταύτιση τῆς τέχνης μέ τήν ὑποκειμενικότητα τοῦ καλλιτέχνη, ἥταν κι αὐτή μιά παραλλαγή τῆς αὐτοπραγμάτωσης, ὅπως τήν ἐνωοῦσε ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση, ἐφ' ὅσον ἡ ἄμεση καί ὑφολογικά ἀδέσμευτη ἔκφραση τοῦ 'Ἐγώ πήρε τό προβάδισμα ἀπέναντι στίς ἀξίες τῆς πειθαρχημένης μορφῆς καί τῆς αὐτοπειθάρχησης τοῦ καλλιτέχνη. Ἡ καταναλωτική κουλτούρα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας μπόρεσε ὅμως νά ἐκλαϊκεύσει σέ τέτοια ἔκταση καί νά χρησιμοποιήσει γιά τούς δικούς της σκοπούς ὅσες μορφικές δυνατότητες τῆς πρόσφερε ἡ πρωτοπορία, ἐπειδή ὡς κύριο μέσο ἔκφρασης καί ἐπιχοινωνίας ἔχει τήν εἰκόνα. 'Εδῶ δέν προκειται ἀπλῶς γιά τήν υἱοθέτηση βασικῶν μοτίβων τῆς πρωτοπορίας στό πλαίσιο τῆς διαφήμισης κτλ., ἀλλά γιά μιά σχέση πολύ βαθύτερη, ἡ ὅποια ἀναφέρεται στήν ἕδια τήν υφή τῆς σκέψης καί τῆς ἀντίληψης

τοῦ κόσμου. Σέ ἀντίθεση μέ τήν ὑποχρεωτική συνέχεια καί συνοχή τῆς γραφῆς, ἡ ὅποια μονάχα ἔτσι μπορεῖ νά κάμει μιά πλήρως κατανοητή ἀνακοίνωση, ἡ εἰκόνα μπορεῖ νά ἀποσπασθεῖ κατ' ἄρεον· εἰς αὐτό τή συνάφειά της καί νά τοποθετηθεῖ δίπλα σέ δὲλλες εἰκόνες γιά ν' ἀποτελέσει μαζί τους μιά διακεκομμένη, ἀλλά ὑποβλητική σειρά. 'Η ὑποβολή ἐπιτυγχάνεται μέ ἔναν συνδυασμό εἰκόνων, ὁ ὅποιος ἀκολουθεῖ τήν ἀπόσπασή τους ἀπό τήν ἀρχική τους συνάφεια. 'Η ἐπικράτηση τῆς εἰκόνας ως κύριου μέσου ἐπικοινωνίας παγιώνει τήν ἀσυνέχεια τῆς καθημερινῆς κοσμοεικόνας καί συνάμα τήν ἐντύπωση ὅτι τούτη ἐδῶ διαμορφώνεται ως προϊόν ἐμπνεύσεων τῆς στιγμῆς, αὐτοσχεδιασμῶν καί συνδυασμῶν ὁρισμένων ὑποκειμένων, τά ὅποια θέλουν ἔτσι νά ἐκφρασθοῦν. 'Η παρατεινόμενη παράλληλη ὑπαρξη γραφῆς καί εἰκόνας δέν ἀλλάζει πολλά πράγματα στό γεγονός τοῦτο. Γιατί στόν βαθμό πού ἡ γραφή ἀσκεῖ ἐπίδραση σέ μεγάλες ὀνθρώπινες μάζες, μετατρέπεται καί ἡ ἴδια σ' ἔνα εἶδος εἰκόνας, δηλαδή στήν ὀπτικά ἡ ἀκουστικά ὑποβλητική λέξη, ἡ ὅποια κατά βάση ἰσοδυναμεῖ μ' ἔνα σῆμα ἡ σημεῖο. 'Από εἰκόνες καί ἀπό γλωσσικά σημεῖα συνίσταται ἡ ἀσυνεχής ροή τῶν εἰδήσεων, ἡ ὅποια κατακλύζει κάθε λεπτό τήν κοινωνία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ως κοινωνία πού κυριολεκτικά ζεῖ ἀπό τήν πληροφορία. Βέβαια θά ὑπερβάλλαμε πολύ ἂν θά θέλαμε νά ἀναγάγουμε τόν μεταμοντερνισμό στήν ἀνάπτυξη καί στήν ἐπιρροή τῆς κουλτούρας πού συνυφαίνεται μέ τά μαζικά μέσα ἐνημέρωσης, ἀφοῦ καί τούτη ἐδῶ ἡταν δυνατή μονάχα μέσα στίς συνθήκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας κι ἐπί πλέον προϋπέθετε μιάν ὀπτική, τήν ὅποια είχαν προετοιμάσει ἡδη ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός καί ἡ παλαιά πρωτοπορία. 'Ωστόσο δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ χρήση τῆς εἰκόνας καί τῆς γραφῆς στή σημερινή μαζική δημοκρατία ἀνταποκρίνεται στόν τρόπο ταύφης, τοῦ ὅποιου τή διάδοση ἐπιβοήθησε ἔντονα ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία, μολονότι στόν δρόμο πρός τίς μάζες ἀναγκαστικά θυσιάσθηκαν κάποιες καλλιτεχνικές ριζοσπαστικότητες, μυστικοποιήσεις ἡ λεπτότητες.

'Η κυριαρχία τῆς εἰκόνας ἀποτελεῖ ἔποψη καί συνάμα κινητήρια δύναμη τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς κουλτούρας. 'Η εἰκόνα φαίνεται γενικά κατανοητή καί ἀμεσα ἐρμηνεύσιμη, μπορεῖ λοιπόν ν' ἀπευθυνθεῖ στίς μάζες χωρίς νά χρειάζονται εἰδήμονες διαμεσολαβητές. Τοῦτο ἀνταποκρίνεται στό θεμελιώδες ἔξιστωτικό αἴσθημα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τό ὅποιο ἐμφανίζεται καί στόν τομέα τῆς κουλτούρας τόσο

ισχυρότερο, ὅσο περισσότερο ὁ ἐλιτισμός τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ καί ἡ προκλητική οἰηση τῆς παλαιᾶς πρωτοπορίας ἀναγκαστικά ὑποχωροῦν μπροστά στὶς πραγματικότητες τῆς μαζικῆς κουλτούρας. "Αν μεταφερθεῖ στὸν χῶρο τῆς κουλτούρας, ἡ ἔξιστωτική ἀρχή σημαίνει ὅτι ὅλοι μποροῦν καί ὄφείλουν νά μετέχουν στὰ πολιτισμικά ἀγαθά, ὅπως ἀκριβῶς θά μποροῦσε καί θά ὄφειλε νά συμβαίνει καί προκειμένου γιά τά καταναλωτικά ἀγαθά. 'Η ἀναγωγή τοῦ πολιτισμικοῦ ἀγαθοῦ σέ καταναλωτικό ἀγαθό ὑπηρετεῖ τόν ἐκδημοκρατισμό μέ τή διπλή ἔννοια, ὅτι κάνει τά πολιτισμικά ἀγαθά ἐξ ἵσου προσιτά ὅσο καί τά καταναλωτικά καί ὅτι χαλαρώνει ἡ παραμερίζει ἐντελῶς τήν ιεραρχία τῶν ἀγαθῶν γενικά κι ἐπομένως καί τήν ιεράρχηση τῶν καταναλωτῶν. Προσιτό γίνεται ὅμως τό πολιτισμικό ἀγαθό ὑπό διττή ἔποψη: ἐπειδή βρίσκεται στό πλαίσιο τοῦ οἰκονομικοῦ ἐφικτοῦ καί ἐπειδή δέν ξεπερνᾷ τίς πνευματικές δυνατότητες τοῦ ἀτόμου. Μέ τήν αὐτοπεποίθηση πού ἐν τῷ μεταξύ τόν χαρακτηρίζει, ὁ καταναλωτής κλίνει πρός τήν ἀντίληψη ὅτι τά πάντα εἶναι κατ' ἀρχήν κατανοητά, ἀρκεῖ νά λέγονται «ἀπλά» καί χωρίς ἐλιτίστικες μυστικοποιήσεις ἡ τριχοτομίες· ἔτσι αὐξάνει ἡ γενική προθυμία νά προάγεται ἡ ταχεία κατανόηση τῶν πάντων μέ τήν ἀναγωγή τοῦ ἐκάστοτε ζητήματος σέ χυπητές κι ἐντυπώσιμες φράσεις καθώς καί μέ τήν ἀνταμοιβή τῶν δημιουργῶν αὐτῶν τῶν φράσεων ἀπό τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης. Τή διάδοση τέτοιων συνηθειῶν τῆς σκέψης τήν ἐπιβοηθοῦν βέβαια καί τά λεγόμενα τῆς πρωτοπορίας γύρω ἀπό τήν ἐπιθυμητή, ὃν ὅχι ἥδη πραγματική, ἔκλειψη τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα σέ καλλιτέχνη καί κοινό ἡ ἀνάμεσα σέ ἀνώτερη καί τετριμμένη τέχνη, γύρω ἀπό τίς καλλιτεχνικές κλίσεις ὅλων τῶν ἀνθρώπων κτλ. — λεγόμενα πού κι ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη ἔχουν συγχεκριμένο μαζικοδημοκρατικό περιεχόμενο.

Παρατηρητές ἡ καί πρωταγωνιστές τῆς πολιτισμικῆς σκηνῆς, οἱ ὅποιοι γαλουχήθηκαν μέ τό ἀστικό πνεῦμα ἡ παραμένουν πιστοί στόν αἰσθητικισμό καί στόν φορμαλισμό τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ, συχνά ἐγείρουν ἐνάντια στή μεταμοντέρνα πρωτοπορία καί στή μαζική κουλτούρα τή μομφή ὅτι ἔχουν καί τελικά καταστρέφουν τόν πολιτισμό γενικά. Εἶναι προφανές ὅτι σ' αὐτήν τή μομφή καί τήν ἔγνοια λανθάνει μιά πολεμική αἰχμή: ἡ ἔνοια τοῦ πολιτισμοῦ, μέ βάση τήν ὅποια διατυπώνονται τέτοια ἐπιχειρήματα, συνδέεται μέ μιά κανονιστική ἀντίληψη καί γι' αὐτό δέν δέχεται καμ-

μιά άλλη ίσότιμα δίπλα της. Είναι άναμφισβήτητο ότι τά πολιτισμικά ἀγαθά στόν δρόμο τους πρός τίς πλατειές μάζες συρρικνώνονται σε στερεότυπα φτωχά ἀπό μορφωτή ἀποψη και ρηχαίνουν ἀπό τήν ἀποψη τοῦ περιεχομένου. 'Ωστόσο στήν ἀπαισιόδοξη ἀντίληψη γιά τή γενική πορεία τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὅποια ἐπικαλεῖται τέτοιες διαπιστώσεις, μποροῦν ν' ἀντιπαρατηρηθοῦν δύο πράγματα. Πρῶτον, δέν διασκευάζονται ἔτσι ὅλα τά πολιτισμικά ἀγαθά προκειμένου νά καταναλωθοῦν ἀπό τίς μάζες· πάρα πολλά —ἀνάμεσά τους και πολλά ἔργα τῆς πρωτοπορίας— δέν είναι καν δυνατόν νά ἐκλαίξευθοῦν και στό σύνολό τους συνιστοῦν τήν τουλάχιστον ἐν μέρει κλειστή κουλτούρα τῶν λίγο ἡ πολύ μυημένων, ἡ ὅποια τραβάει τόν δρόμο της ἀνεξάρτητα ἀπό τά ὅσα συμβαίνουν καθημερινά στόν χῶρο τῆς μαζικῆς κουλτούρας. 'Εδῶ είναι ἀπολύτως δυνατές ὑψηλές και ὑψιστες ποιοτικές ἐπιδόσεις —ἄλλωστε δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅποιασδήποτε ἔξασθνισης ἡ μείωσης τῆς πολιτισμικῆς παραγωγῆς ἵδιαίτερων ἀπαιτήσεων στόν αἰώνα μας σε σύγκριση μέ ὅλους τούς προηγούμενους. 'Η μαζική κουλτούρα δέν κερδίζει ὅσους ἀποτελοῦν τό κοινό τῆς κουλτούρας μέ τήν παλιά ἔννοια, παρά ως ἐπί τό πλεῖστον ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι ως τότε τρέφονται μέ στοιχειώδη πνευματική τροφή ἡ και δέν χρειάζονται τέτοια, και τῶν ὅποιων ἡ συμμετοχή στή μαζική κουλτούρα ἥδη γι' αὐτόν τόν λόγο δέν μπορεῖ νά σημαίνει κάποια πτώση τοῦ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου· ἄλλωστε δέν πρέπει νά ὑπερτιμᾶται ἡ ἐπιρροή τῆς μαζικῆς κουλτούρας ως κουλτούρας πάνω στίς συνήθειες σκέψης και ζωῆς τῶν μαζῶν, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ πλεῖστοι ἀνθρώποι ἔχουν μᾶλλον φευγαλέες ἡ ἐπιφανειακές ἐντυπώσεις γιά τά ὅσα συμβαίνουν ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῆς προσωπικῆς κι ἐργασιακῆς τους ζωῆς. Δεύτερον, μπορεῖ νά τεκμηριωθεῖ ἰστορικά ὅτι ἔνα μέρος τοῦ ἀνώτερου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως αὐτός ὅριζόταν ἐκάστοτε ἀπό τούς μυημένους, ἐπαιρνε σε ὅλες τίς ἐποχές και τίς κοινωνίες ἐκλαίξευμένη μορφή ἡ ὅτι βρισκόταν σε ἄμεση σχέση, και μάλιστα σχέση ἀλληλεπίδρασης, μέ τίς μορφές τῆς λαϊκῆς κουλτούρας. 'Η ἀρχαία τέχνη κάθε ὅλο παρά ἔχασε ἀπό τήν πολλαπλή τής συνύφανση μέ τόν κόσμο τῆς λαϊκῆς μυθολογίας και τῶν λαϊκῶν προλήψεων — τό ἴδιο ὅπως και ἡ ἐκλαίξευση ἡ ὁ ἐκχυδαίσμός τῆς χριστιανικῆς θεολογίας μέσα στή λαϊκή λατρεία ἡ στήν πολύ διαδεδομένη λαϊκή θρησκευτική φιλολογία διόλου δέν ἐμπόδισε τήν ἀνάπτυξη θεολογικῆς σκέψης ὑψηλοῦ ἐπιπέδου κατά τόν Μεσαίωνα. 'Ανάμεσα στή λαϊκή ἡ μαζική κουλτούρα και

σέ όρισμένους τομεῖς τοῦ ἀνώτερου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὅποῖς
ήταν κτῆμα όρισμένων μειονοτήτων, ὑπῆρχε πάντοτε μιά ὥσμωση
πού καθιστοῦσε δυνατή τή λειτουργία τοῦ συστήματος τῆς κοινωνικῆς
ἰδεολογίας καί τήν ὅμογενοποίηση τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς γε-
νικά.

Στή μαζική δημοκρατία ἡ ὥσμωση αὐτή συντελεῖται μέ τήν ἐπή-
ρεια τῶν μέσων μαζικῆς ἔνημέρωσης, μέ τή λαϊκή φιλολογία καί μέ
τήν ἐκπαίδευση. Κύριος φορέας της εἶναι ἔνα στρῶμα, τό δόποιο μπο-
ροῦμε νά τό ὄνομάσσουμε μεσαῖο στρῶμα τῆς παιδείας καί συμπίπτει
κατά μέγα μέρος μέ τό μεσαῖο στρῶμα τῆς κατανάλωσης. Τό μεσαῖο
στρῶμα τῆς παιδείας καί τό μεσαῖο στρῶμα τῆς κατανάλωσης διευ-
ρύνονται ὅλο καί περισσότερο, τά γοῦστα καί οἱ ἀνάγκες τους δίνουν
ὅλο καί περισσότερο τόν τόνο μέσα στήν κοινωνία, καί ἡ ἕκανοποίηση
τῶν ἀναργκῶν αὐτῶν, πού ἀπό οὐκονομική ἀποψη γίνεται ὅλο καί πιό
ἐνδιαφέρουσα, γεννᾷ νέα καταναλωτικά καί πολιτισμικά ἀγαθά, τά
ὅποια, σέ ἀντιστοιχία μέ τήν ἐνδιάμεση κοινωνική θέση καί νοοτροπία
τῶν ἀγοραστῶν, πᾶνε νά ξεχωρίσουν ἀπό τό ἀφελές καί τό ἀπερίτεχνο
γιά νά προσεγγίσουν μέσω τῆς μίμησης τό ἀνώτερο· βέβαια, ἐδῶ ἡ
μίμηση συγχέεται ἡ ἀναμιγνύεται μέ τή δημιουργική δραστηριότητα
καί ἔτοι ἀσκεῖται δίχως βαρειά καρδιά ἡ συμπλέγματα κατωτερότη-
τας. Στό πολυσχιδές φάσμα τούτων τῶν νέων πολιτισμικῶν ἀγαθῶν
ἐμφανίζονται καί μερικά πού ἐγείρουν ἀξιώσεις πνευματικῆς ἐκλέ-
πτυνσης, ώστόσο χαρακτηριστική γιά τό σύνολο παραμένει ἡ εύκολία
τῆς μετάβασης ἀπό τό ἔνα εἶδος στό ἄλλο καί ἀπό τό ἔνα ἐπίπεδο στό
ἄλλο. Γι' αὐτό καί δέν εἶναι δυνατόν νά λεχθεῖ πάντοτε μέ βεβαιότητα
ὅν τό λεγόμενο Kitsch περιλαμβάνει τό κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ χώρου
αὐτοῦ ἡ ὃν τόν διατρέχει ὀλόκληρο σέ ἐκάστοτε διαφορετικές μορφές
καί δοσολογίες. Γεγονός εἶναι ὅτι τό Kitsch διαδίδεται μέσα στίς
συνθήκες τῆς ὥσμωσης ἀνάμεσα σέ ἀνώτερη καί σέ μαζική κουλτούρα,
ἐφ' ὅσον μάλιστα τρέφεται καί τό ἴδιο ἀπό τά ἐπιτεύγματα τῆς πρώ-
της, τά ὅποια ἐπεξεργάζεται σύμφωνα μέ τό γοῦστο τοῦ κοινοῦ του.
Σέ συνάφεια μέ τούς δεσμούς ἀνάμεσα σέ πρωτοπορία καί μαζική
κουλτούρα, τούς ὅποίους ἡδη συζητήσαμε, πρέπει νά ὑπομνήσουμε
ἐδῶ τή χρήση τοῦ Kitsch ἀπό μέρους τῆς πρωτοπορίας μέ σκοπό τή
γελοιοποίηση τῶν ἀρχῶν τῆς ἀστικῆς αἰσθητικῆς (π.χ. ἡ σουρρεαλι-
στική αἰσθητική τοῦ παλιατζίδικου). Τό Kitsch ἐπιτρέπεται νά νομι-
μοποιηθεῖ αἰσθητικά ἀπό τή στιγμή πού ἡ τέχνη μέ τήν ἀστική ἔνοια

κηρύσσεται ξεπερασμένη καί ἀπό τό καλλιτέχνημα ἀφαιρεῖται τό φωτοστέφανο τῆς μοναδικότητας καί τῆς ἴδιαιτερότητάς του. "Οταν ἡ τέχνη καί ἡ ὄμορφιά χάνουν τόν κοινωνιολογικά ἐνωοούμενο δεσμό τους μέ μιά μειοψηφία καί παύουν ν' ἀποτελοῦν ἐπόψεις ἡ συστατικά τῆς ἴδεολογίας αὐτῆς γιά νά γίνουν κοινό κτήμα, τότε προφανῶς μαζί μέ τήν κοινωνική τους λειτουργία πρέπει ν' ἀλλάξουν ριζικά ἡ σκόμα καί ν' ἀντιστρέψουν τόν χαρωπετήρα τους. Τό Kitsch ἔγείρει τώρα τήν ἀξίωση νά δώσει αἰσθητική ἀπόλαυση καί δέν δέχεται ὅτι ὑφίσταται κάποια ούσιώδης διαφορά ἀνάμεσα στή δική του τήν ὄμορφιά καί στήν αἰώνια. Μπορεῖ νά παρουσιασθεῖ ἀπροκάλυπτα ως φτηνή μίμηση ἡ κακοφτιαγμένο ἀντίγραφο, ἐπειδή διόλου δέν θέλει νά ἀνταγωνισθεῖ τήν αἰώνια ὄμορφιά, ἡ ὅποια ἀλλωστε ἥδη ἐξ αὐτίας τῆς μαζικῆς ἐμφάνισης τοῦ Kitsch εἶχε ἐξαναγκασθεῖ σέ ταπεινωτική ὑποχώρηση. Τό Kitsch λοιπόν δέν ἀντλεῖ τή δύναμή του μέσα στή μαζική κουλτούρα ἀπό μιάν αἰσθητικά ἐπαρκή ὑποκατάσταση τοῦ ἀστικοῦ ἰδεώδους τῆς ὄμορφιᾶς, παρά ἀπό τό γεγονός ὅτι κινητοποιεῖ ψυχικές δυνάμεις πού ἐλάχιστα σημεῖα ἐπαφῆς ἔχουν μέ τόν ἀστικό ὄρισμό τῶν αἰσθητικῶν ἀναγκῶν καί συγκινήσεων. Στό Kitsch ἔχουμε τά αἰσθηματικά στερεότυπα τῆς νοσταλγίας καί τοῦ ὄνείρου, στά ὅποια μπορεῖ νά δοθεῖ κανείς δίχως νά ὑποβληθεῖ στόν κόπο νά διατυπώσει μιάν αἰτιολογημένη αἰσθητική κρίση. Κατά τήν ὀντίληψη τῆς ἀστικῆς αἰσθητικῆς, ἡ αἰσθητική ἀπόλαυση δέν ἥταν κάποια μορφή ἀσκεπτού ἥδονισμοῦ, παρά προέκυπτε ἀπό τή συνεργία αἰσθήματος, γνώσης, ἀσκησης καί στοχασμοῦ — συνεργία πού ἀποκτοῦσε τή συγκεκριμένη τής ὑφή σέ ὅτι ὄνομαζόταν καλό γοῦστο. 'Απεναντίας, τό Kitsch ἀνταποκρίνεται στήν ἥδονιστική θεμελιώδη τοποθέτηση τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, προσφέρει χωρίς νά ἀπαιτεῖ, ὅμως ὀκριβῶς γι' αὐτό προσφέρει μονάχα πράγματα παροδικά καί τετριζμένα. 'Ἐν πάσῃ περιπτώσει χαρίζει σέ πολλούς ὀνθρώπους τήν ἵκανοποίηση νά πιστεύουν πώς μοιράζονται μέ τούς λίγους ὅτι ως τώρα ἐπιφυλασσόταν σέ λίγους. 'Η μίμηση πού τρέφεται ἀπό τό Kitsch γεννιέται σέ τελική ἀνάλυση ως ὑλοποίηση τοῦ δημοκρατικοῦ αἰτήματος ὅτι ὅλοι θά 'πρεπε ν' ἀπολαύσουν τά ἴδια πράγματα, ὅταν ἡ ὑλοποίηση τούτη γίνεται ὑπό συνθήκες ὅπου δέν διαθέτουν ὅλοι τίς ἴδιες ὑλικές καί πνευματικές δυνατότητες· ἡ μίμηση ἐκφράζει τήν ἐπιθυμία τῆς ἴσστητας ἐκεῖ ὅπου αὐτή μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μονάχα μέσω τῆς ἀντικατάστασης τῶν πρωτοτύπων ἀπό ὀντίγραφα.